

## Formes del lèxic català derivades de noms de lloc

Assumpta Leonart Orri

DOI: 10.2436/15.8040.01.129

### Resum

L'objecte de treball que es presenta en aquesta comunicació són els noms de lloc com a origen de lèxic, a partir de la recopilació de paraules catalanes o d'ús quotidià en català, que es deriven o tenen el seu origen en topònims.<sup>1</sup>

Aquest camp d'estudi se situa dins de la deonomàstica, en tant que part de la lingüística que es dedica a l'estudi del lèxic derivat de noms propis i dels aspectes semàntics, fonètics i morfològics del procés de transformació. En aquest treball, però, es tracten només els termes derivats de noms propis de lloc i no els derivats de noms propis de persona.

\*\*\*\*\*

### 1. Antecedents bibliogràfics

La terminologia derivada de noms de lloc ha despertat l'interès d'estudiosos ja des de finals de s. XIX. De 1865 és el llibre d'Isaac Taylor (filòleg, toponimista i canonge anglicà a York) *Words and Places. Etymological illustrations of History, Ethnology and Geography*. El capítol XVI d'aquesta extensíssima obra, titulat "Words derived from places", es dedica als processos de transformació de nom propi a nom comú i a repassar exemples de diferents grups temàtics.

Més específica és la tesi de doctorat del suec Carl Johan Efvergren, escrita el 1881 i editada el 1909, titulada *Names of places in a transferred sense in english; a sematological study*. La classificació segons el procés de derivació de lèxic comú a partir de noms de lloc i la classificació temàtica que hi estableix mantenen gran part de la seva vigència cent trenta anys després. A més, la capacitat didàctica del seu escrit la converteixen en una obra de fàcil i agradable lectura.

Cal fer especial esment de l'obra de les germanes Consuelo i Celeste García Gallarín *Deonomàstica hispánica. Vocabulario científico, humanístico y jergal*, de 1997, en què elaboren un llistat exhaustiu de paraules castellanes procedents de noms propis (de persona i de lloc), de manera documentada tant etimològicament com semànticament i, també, pel que fa al procés de transformació de nom propi a nom comú.

Finalment, des d'un vessant més lúdic i menys acadèmic, John Bemelmans Marciano (escriptor i il·lustrador de llibres, de New Jersey, conegut sobretot pels llibres infantils que ha publicat) és l'autor de *Toponymity. An Atlas of Words*. Amb la paraula "toponymity" es

---

<sup>1</sup> El treball que des de fa temps desenvolupo a l'Institut Cartogràfic de Catalunya en el camp dels noms geogràfics m'ha permès interessar-me per aspectes dels noms de lloc més enllà de la seva relació amb la cartografia i, fins i tot, des d'un punt de vista recreatiu. L'estudi que es presenta en aquesta comunicació respon a un interès personal, a banda de les tasques que porto a terme en aquest Institut (lògicament entorn de la cartografia), però gràcies a les quals he pogut descobrir i endinsar-me en altres camins de la toponímia.

refereix al conjunt de termes que es deriven de noms geogràfics.<sup>2</sup> En aquest llibre fa un tractament amè, il·lustrat i d'orientació recreativa, d'exemples de paraules d'ús comú derivades de noms de lloc.

## 2. De nom de lloc a lèxic comú

Per quins processos principals un nom de lloc acaba convertint-se en un terme d'ús comú?

Segons la relació entre el nom de lloc d'origen i el terme que se'n deriva, s'observen dos tipus de figura:

- 1 Metonímia. La metonímia es defineix com la “figura retòrica que consisteix a designar una cosa amb el nom d'una altra amb la qual manté una relació necessària, com ara l'efecte per la causa, el contingut pel continent, etc., o viceversa”.<sup>3</sup>

En el context d'aquest treball, es refereix a aquells casos en què el terme comú guarda una relació (que pot ser de proximitat, de contigüïtat), està connectat d'alguna manera al lloc del nom d'origen. Per exemple, es diu bàdminton perquè es va començar a jugar a *Badminton House*, la casa del duc de Beaufort a Gloucestershire (a Anglaterra). A l'Índia, d'on era originari el joc, es deia “poona”, que també és un nom geogràfic, el de la població on es va originar.

Altres casos de metonímia són, per exemple, cafè (segons algunes teories, de Kaffa, a Etiòpia, on té l'origen) o àgata (del riu Achatas, a Sicília, on es va trobar per primera vegada aquest mineral).

Com a subgrup dins de la metonímia hi ha uns casos una mica especials: els que es donen per sinècdoque. La sinècdoque es defineix com a “figura retòrica que consisteix a ampliar o restringir el significat d'un mot prenent el tot per la part o la part pel tot, el gènere per l'espècie o l'espècie pel gènere, etc.”<sup>4</sup>

És a dir, també hi ha una relació d'origen, de contigüïtat, però amb la particularitat que un terme específic i individual és utilitzat per caracteritzar tot un conjunt. Per exemple, far: el de Pharos (a Alexandria), que era el més famós, va passar a donar nom a tots. O guèiser (pel de Haukadalur, a Islàndia), o panteó (pel de Roma).

- 2 Metàfora. La metàfora és una “figura retòrica que consisteix a emprar un mot que expressa literalment una cosa per a expressar-ne una altra que té una certa semblança amb aquella”.<sup>5</sup>

Es dona una relació de semblança, de comparació. Un terme comú deriva d'un nom de lloc amb el qual no té una relació de proximitat, ni d'origen, sinó perquè l'evoca o evoca el mateix que aquell nom de lloc. Per exemple, macedònia: la barreja de fruites diferents evoca la composició social i ètnica de Macedònia, als Balcans. O babilònic (per la fastuositat de l'antiga ciutat mesopotàmica de Babilònia), o espartà (per l'austeritat i rigidesa amb què es vivia a Esparta).

<sup>2</sup> De la mateixa manera que al llibre *Anonymity: The Forgotten People Behind Everyday Words*, amb la paraula “anonymity” es refereix a les persones que hi ha darrera de paraules derivades de noms propis de persona.

<sup>3</sup> DIEC2.

<sup>4</sup> DIEC2.

<sup>5</sup> DIEC2.

Si en comptes de la relació entre el nom de lloc i el terme derivat ens fixem en l'existència o no de passos intermedis, es pot parlar de dos tipus de procés:

- 1 Un de directe: El nom propi de lloc (o un derivat seu) passa directament a ser utilitzat com a terme comú: balcanitzar (fragmentar un territori que ha tingut una unitat política o administrativa en entitats polítiques independents i sovint enemistades entre elles, com va passar als Balcans), magenta (pel color de la sang vessada a la batalla de Magenta, a la Llombardia –Itàlia–, al 1859), meandre (per les sinuositats del curs baix del riu Menderes, a Turquia), troià (programa nociu que permet l'accés d'usuaris externs, pel mitològic cavall de Troia), utopia (situació ideal i imaginària, com la descrita per Thomas More a la seva obra *Utopia*).
- 2 I el pas indirecte, molt freqüent, en què el terme comú ha passat, primer, per una fase en què funcionava com a atribut d'un altre nom comú, més genèric; més endavant, el nom genèric comú cau i queda només la referència al lloc. Per exemple: salsitxa de Frankfurt i frankfurt, aigua de Colònia i colònia, formatge de Gruyère i gruyère, licor de Calvados i calvados, i molts termes referits a especialitats gastronòmiques. I també en el camp tèxtil (llana de Cheviot i xeviot) i en d'altres camps temàtics (vagó de Kocs i cotxe, virus d'Èbola i èbola).

### ***Categories gramaticals***

Els termes derivats de noms de lloc es troben en gairebé totes les categories gramaticals obertes. La majoria poden funcionar com a substantius: àtic (Àtica, Grècia), caiena (Caiena, Guaiana Francesa), bungalou (Bengala, Índia-Bangla Desh), jersei (illa de Jersey, Anglaterra), tequila (Tequila, Mèxic). Però també hi ha adjectius (es tenen en consideració els que denoten un sentit ampliat respecte del gentilici): alpi (Alps), artesià (Artois, França), estoic (*Stoa*, temple de Grècia on predicava Zenó), lacònic (Lacònia, Grècia), tosc (*Vicus Tuscus*, “barri toscà”, antic barri de Roma). També trobem adverbis amb sentit ampliat, com olímpicament (Olímpia, ciutat de l'antiga Grècia), sardònicament (Sardenya, Itàlia). Pel que fa als verbs, se'n troben relativament pocs que es derivin de noms de lloc, però alguns són molt interessants i de difusió relativament recent, sobretot en el camp de la política, com balcanitzar (Balcans), iraquitzar (Iraq), libanitzar (Líban) i txetxenitzar (Txetxènia). D'altres, són d'ús més tradicional, com damasquinar (Damasc, Síria) i marroquinar (Marroc).

### ***Noms de lloc d'origen***

Segons el tipus de lloc de què es deriva aquest lèxic, els termes procedeixen de noms de llocs reals o de noms de llocs ficticis.

#### 1 Llocs reals

- a) De la Terra: angora (antic nom d'Ankara, Turquia), conyac (Cognac, França), corbata (croata, de Croàcia), frankfurt (Frankfurt, Alemanya), rugbi (de l'Escola Rugby, a Anglaterra). Especialment interessants són els termes que procedeixen de renoms de lloc: com popelín (per la ciutat dels papes, Avinyó)<sup>6</sup> o motown (per la ciutat del motor,

<sup>6</sup> Hi ha autors, però, que afirmen que “popelín” és una paraula que deriva de la ciutat de Poperinge, a Flandes.

Detroit). I també si més no curiosos són els termes anomenats porte-manteau,<sup>7</sup> formats a partir de la composició de més d'un nom de lloc: bollywood (de Bombai i Hollywood), irangate (d'Iran i Watergate).

b) De fora de la Terra: llunàtic (Lluna), pal-ladi (asteroide Pal·les), urani (Urà).

2 Llocs ficticis o literaris. Moltes paraules de l'àmbit de la religió, procedeixen de termes locacionals, no sempre relacionables amb un topònim pròpiament, com llimbs, paradís... Altres termes comuns deriven d'un topònim de lloc no real, com utopia (de l'illa d'Utopia, de l'obra de Thomas More) o liliputià (de l'illa de Liliput, dels viatges de Gulliver de Jonathan Swift) i fins i tot hi ha termes dins l'àmbit científic com serendipitat (del regne de Serendip, en un conte persa del s. XVIII).<sup>8</sup>

### **Llenguatge quotidià i topònim d'origen**

Una de les característiques de la terminologia deonomàstica és que acaba donant-se una dissociació entre el terme i el nom propi de què s'ha originat, que sovint és desconegut per l'usuari.

Molts termes derivats de noms de lloc han perdut tota connexió amb el topònim d'origen, fins a límits que ni ens plantejem en el seu ús quotidià: biquini, com a vestit de bany de dues peces, es va començar a dir així per l'efecte explosiu que causava, en referència a les proves atòmiques que es van dur a terme a les illes Bikini. En marshallès, Bikinni o Pikinni es refereix, sembla, a terra i coco. En cap cas, la partícula bi- inicial es refereix a "dos"; però això no va impedir que el vestit de bany de tres peces es denominés "triquini".

O el cas watergate, en què Watergate es referia, inicialment, al complex de Washington on el partit demòcrata havia instal·lat les oficines en les eleccions presidencials del 1972. A partir del nom Watergate es va formar més tard irangate, per referir-se a l'escàndol iran-contra (1985-86), de manera que la paraula "gate", tot i no significar "escàndol", evoca aquest significat.<sup>9</sup>

En un altre extrem, però, hi ha casos en què l'arrelament d'un terme derivat d'un nom de lloc en el llenguatge quotidià és tan fort que acaba donant un valor afegit, una marca de qualitat al mateix lloc que, potser sense aquest terme comú que s'ha popularitzat, no seria un lloc igualment conegut.

Hi ha exemples que gairebé porten a l'extrem l'arrelament del terme al lloc o del lloc al terme que se n'ha derivat. Per ex., a la Rioja, zona d'Espanya internacionalment coneguda pels seus

<sup>7</sup> Les paraules "porte-manteau" es defineixen com a paraules resultants de la reducció de més d'una paraula a una de sola, que conserva la part inicial de la primera paraula i la part final de l'última. El terme "porte-manteau" (del francès porter+manteau), amb aquest sentit, el va utilitzar per primera vegada l'escriptor Lewis Carroll a la seqüela d'*Alícia al país de les meravelles* titulada *A través del mirall i el que Alícia va trobar allí* (1871), en què Humpty Dumpty explica a Alícia l'estranya formació de paraules com "slithy" (slimy + lithe) o "mimsy" (miserable + flimsy). Diu: "És com un portmanteau – hi ha dos significats dins d'un sol mot".

I, a la introducció de Carroll al llibre *La cacera de l'Snark* (1876), parla de "portmanteau" quan comenta el lèxic utilitzat, explicant com s'hi originen aquestes paraules.

<sup>8</sup> Es refereix al descobriment casual o imprevist mentre s'està fent una recerca orientada a altres objectius. Segons el conte, al regne de Serendip (ara Sri Lanka), les decisions dels prínceps solien tenir resultats feliços tot i que imprevisibles.

<sup>9</sup> Un altre exemple conegut és "cheeseburger" a partir de "hamburger", de manera que la terminació del gentilici d'Hamburg, "-burger", s'ha convertit en un substantiu per designar tota mena de peces planes i arrodonides de carn picada, amb variants segons els ingredients.

vins, han fet recentment un minifilm de promoció el títol del qual també s'utilitza com a eslògan; es diu "La Rioja, la tierra con nombre de vino". De manera que podria semblar que "Rioja" hagi estat abans un nom de vi que d'una zona geogràfica.

### 3. El fitxer

El projecte de recollir la terminologia d'ús quotidià en català que deriva de noms de lloc no és un projecte finalitzat: es troba en un procés continu d'actualització i de compleció. La matèria d'estudi són termes lingüístics, vius, dinàmics; se'n creen de nous mentre d'altres cauen en desús; alguns es popularitzen i d'altres no; alguns passen fronteres polítiques i lingüístiques, d'altres se circumscriuen en àmbits més locals.

#### *Informació recollida*

En el moment de començar a preparar aquesta comunicació, el recull comptava amb 641 entrades.

Per a cada entrada es recull: el terme, a quin camp temàtic correspon (d'entre vint possibilitats: tèxtil, art, política, gastronomia, etc.), la categoria gramatical, la definició (i la seva font), termes derivats o relacionats i sinònims.

Sobre el lloc d'origen es documenta quin és el topònim d'origen, quin tipus de lloc és (real, fictici), si es tracta d'un topònim antic ja en desús o actual, una explicació sobre el lloc i la font d'aquesta explicació i en quin continent es troba.

Sobre la relació del terme amb el lloc d'origen, es recull per quin procés (directe o actuant primer com a atribut) s'ha originat el terme, el tipus de figura lingüística que s'observa (metonímia, metàfora), l'origen del terme i la font en què es troba documentat i un apartat d'observacions diverses.

#### *Distribució geogràfica*

Gairebé un 96% dels termes inicialment inclosos procedeixen de noms de llocs terrestres reals. Un 1,7% es refereix a noms de llocs reals de fora de la terra i un 2,3% a noms de llocs ficticis.

Dels procedents de llocs terrestres reals, la majoria (més d'un 61%) procedeixen de llocs d'Europa, seguits d'un 17% d'Àsia i un 14% d'Amèrica. Només un 4,7% d'Àfrica i menys d'un 0,5% d'Oceania).

A Europa, especialment a la península itàlica i a Grècia, com a bressols de la nostra cultura, es troba l'origen de molts dels termes recollits. Tampoc no és sorprenent la quantitat de termes que tenen el seu origen a Àsia Menor, de bagatge històric hel·lènic. Pel que fa a termes de tipus polític i religiós, destaca la zona del Pròxim Orient. Ni Àfrica ni Àsia no destaquen com a origen de terminologia catalana a partir de noms de lloc; fem esment, en tot cas, del Marroc i la península índica, especialment en terminologia tèxtil. Tant Amèrica del Nord com Amèrica del Sud tenen relativament pocs termes associats i la majoria són dins del camp de la geologia, la geografia i la química.

#### *Internacionalitat dels termes*

El recull se centra en la terminologia en llengua catalana. Alguns dels termes són d'ús internacional com biquini (com a vestit de bany).

D'altres són d'ús exclusiu en català: com biquini (tipus de sandvitx).<sup>10</sup>

De la mateixa manera que hi ha una dinàmica en l'aparició de nova terminologia, també hi és pel que fa a la internacionalització de determinats termes. En català, per exemple, sempre s'ha parlat de passamuntanyes (com el *pasamontañas* en castellà, el *passe-montagne* en francès, etc.). El terme balaclava, derivat d'un nom geogràfic, d'ús en anglès, ens resulta pràcticament desconegut.<sup>11</sup> Però, en retransmissions de curses de cotxes de F1, ja s'utilitza la paraula balaclava (potser per l'especificitat de l'ús d'aquesta peça de vestir en aquestes curses esportives); potser, a través de la F1, d'aquí a un temps el terme balaclava acabarà tenint èxit en català (sobretot si representa una oportunitat comercial).

La història pròpia de cada país i altres circumstàncies poden portar a formar noms a partir de topònims només per a determinats llocs o d'ús internacional. O que alguns que ara funcionen com a atribut acabin essent termes genèrics.

### ***Presència en obres terminològiques***

Gairebé un 61% dels termes recollits es troben com a entrades a la 2a edició del Diccionari de la Llengua Catalana de l'Institut d'Estudis Catalans (DIEC2). A l'Enciclopèdia Catalana (enciclopèdia.cat), aquest percentatge augmenta lleugerament fins a un 64%. Al Diccionari català-valencià-balear d'A. M. Alcover i F. de B. Moll (DCVB), ric en expressions i en terminologia més utilitzada anys enrere, hi podem localitzar un 40% dels termes recollits. I un 10% dels termes es poden trobar només a la Neoloteca i altres obres del TERMCAT, com a terminologia de recent creació o normalització.

### ***Distribució per temes***

El grup temàtic en què s'ha recollit més termes és el corresponent a geologia, geografia i química, tot i que molts són d'ús gairebé exclusiu d'àmbits especialitzats. Dels 171 recollits en aquest grup, 105 es troben en diccionaris generals (DIEC2 o enciclopèdia.cat). Els 66 restants, es podrien considerar termes molt especialitzats.

En segon lloc en nombre de termes recollits, es troba la categoria dedicada a alimentació i gastronomia. No és estrany si tenim en compte la gran quantitat d'especialitats territorials que hi ha i les que, dia a dia, es van creant; per exemple, les que s'ideen per motivacions comercials i turístiques com a especialitats locals: teidecitos (pel Teide, a Canàries), mollets (a Mollet del Vallès), garrics (a la Garriga), turses (a Tossa de Mar, pel nom llatí de la vil·la). Els termes deonomàstics de productes alimentaris, fruites, etc. derivats de topònims al·ludeixen, sovint, al seu lloc d'origen o, també, per semblança de formes, de colors, per la seva composició, respecte del lloc d'origen del nom. En altres casos, tenen a veure amb el nom comercial.<sup>12</sup>

<sup>10</sup> Curiosament, aquests dos significats de la paraula biquini no procedeixen del mateix lloc geogràfic. Biquini, com a vestit de bany, procedeix de l'atol Bikini (o Pikinni), a les illes Marshall, al Pacífic; i biquini, com a tipus de sandvitx, es va popularitzar (anys 50-60) a la Sala Bikini, de l'avinguda Diagonal de Barcelona.

<sup>11</sup> Durant la guerra de Crimea, per protegir-se del fred, es van enviar passamuntanyes als soldats britànics que hi lluitaven. Més endavant, a aquestes peces de roba se'ls va donar el nom de la ciutat de Balaklava, a prop de Sebastopol (a Crimea).

<sup>12</sup> En el camp de l'alimentació, cal tenir en compte que alguns termes no són noms comuns sinó denominacions d'origen.

Destaca l'apartat de vins: bordeus (Bordeus, França), carinyena (Carinyena, Aragó), chianti (Chianti, Itàlia), madeira (arxipèlag de Madeira, Portugal), màlaga (Màlaga, Andalusia), marsala (Marsala, Sicília).

També les begudes alcohòliques en general: angostura (nom antic de Ciudad Bolívar, Veneçuela), armanyac (Armagnac, França), bourbon (Bourbon, Kentucky –EUA), calvados (Calvados, França), cassalla (Cazalla de la Sierra, Sevilla), curaçao (illa de Curaçao, Antilles Neerlandeses), daiquiri (Daiquiri, Cuba), xampany (Champagne, França).

També el de formatges: cabrales (Cabrales, Astúries), camembert (Camembert, França), cantal (Cantal, França), cheddar (Cheddar, Anglaterra), emmental (Emmental, Suïssa), gorgonzola (Gorgonzola, Itàlia), gouda (Gouda, Països Baixos), havarti (granja Havarthigård, Dinamarca), maó (Maó, Menorca).

El tercer lloc l'ocupa el sector tèxtil. Tampoc no és una sorpresa, per la tradició tèxtil al nostre país i l'origen a orient de moltes teles i teixits. Molts dels termes d'aquest grup són d'ús poc habitual en l'actualitat: alanquins (Nankin, Xina), batàvia (Batàvia, Països Baixos), florència (Florència, Itàlia), xantung (Xantung, Xina). Alguns són encara ben vius, com jersei (illa de Jersey, Anglaterra), texans (Texas, EUA), bermuda (arxipèlag de les Bermudes, Anglaterra). La tradició deonomàstica en l'àmbit tèxtil sembla desbancada per una moda més actual que és la de substituir el nom genèric per un nom comercial (uns "levis", unes "adidas"...).

La majoria de termes deonomàstics, tant de l'àmbit científic, com del gastronòmic i el tèxtil, s'han format per metonímia i es refereixen al lloc d'origen: on es va trobar per primera vegada un mineral, d'on procedeix un aliment, on es fabricava un teixit, per ex. La metàfora és una figura que es dona més en l'àmbit social, per definir aspectes polítics, religiosos, sociològics, de comportament personal o social... en comparació amb aspectes físics i materials dels llocs d'on procedeixen (per la proximitat o per la llunyania, per la manera de fer dels seus habitants, per haver estat escenaris històrics d'algun esdeveniment –camps de batalla, per exemple– etc.).

### 3. Línies de treball futures

El recull de termes deonomàstics derivats de noms de lloc el vaig iniciar per l'interès d'endinsar-me en una temàtica en què convergeixen la lingüística i la geografia i que gira entorn de la toponomàstica. Es tracta de termes amb un especial i interessant contingut, no només des d'un punt de vista lingüístic i geogràfic, sinó també des d'un vessant històric i cultural.

Aquesta tasca, però, s'ha de plantejar com a contínua i en contínua revisió, atès que la terminologia que té per objecte presenta una notable dinàmica. No obstant això, el desenvolupament del projecte es fonamenta en objectius parcials que permetin anar avançant en el recull: en una fase més immediata, es pretén completar els aspectes documentals de cada terme recollit (de la informació associada) i l'anàlisi de les diferents hipòtesis etimològiques que convergeixen per a alguns termes. I, com a objectiu a mitjà termini, es proposa la valoració de la internacionalitat de l'ús dels termes.

## Bibliografia

- Bemelmans Marciano, John. *Toponymy. An Atlas of Words*. Bloomsbury Ed. New York, 2010 (1a ed.).
- Efvergren, Carl Johan. *Names of places in a transferred sense in english; a sematological study*. Lund (Suècia), 1909 (tesi de doctorat). Escrita el 1881, editat per H. Ohlsson el 1909.
- García Gallarín, C.; García Gallarín, C.. *Deonomástica hispánica. Vocabulario científico, humanístico y jergal*. Complutense, Madrid, 1997.
- Taylor, Isaac. *Words and Places. Etymological illustrations of History, Ethnology and Geography*. Macmillan and Co., Londres, 1865 (2a ed.).

Assumpta Lleonart Orri  
Responsable de Formació  
Institut Cartogràfic de Catalunya  
[assumpta.lleonart@icc.cat](mailto:assumpta.lleonart@icc.cat)